

ABU NASR FOROBIY FAOLIYATIDA SIYOSIY NORMALAR VA ULARNING TARBIYAVIY AHAMIYATI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15715827>

Xabibjonov Izzatbek Dilshodjon o'g'li

Alfraganus university

Milliy g'oya, ma'naviyat asoslari va huquq ta'lim yo'nalishi talabasi

Ilmiy rahbar: Pulatov Sherdor Nematjonovich

Alfraganus university PhD., dotsent

ANNOTATSIYA

Sharq Uyg'onish davrining yetuk qomusiy olimi, faylasuf Abu Nasr Forobiyning davlat va huquq haqidagi ta'limoti u qoldirgan ilmiy merosning muhim yo'nalishlaridan biridir. Mutaфakkirning jamiyat va davlatshunoslik sohasidagi qarashlarining shakllanishi va rivojlanishi u yashab, ijod qilgan davr – O'rta Osiyo hududlarining arab xalifaligiga bo'ysundirilgan davrlariga to'g'ri keladi, hamda o'sha vaqtdagi kishilik jamiyatining ijtimoiy, siyosiy, huquqiy va ma'naviy rivojlanishi muammolarini o'zida aks ettiradi. Shunisi diqqatga sazovorki, bu Sharq olimining ko'pgina fikrlari bugungi kunda ham o'z dolzarbligini yo'qotgani yo'q. Ayniqsa, turlicha tarixiy davrlarda o'ziga xos tarzda talqin qilinishi mumkin bo'lgan qator muhim fikrlar mavjud.

Kalit so'zlar: Sharq Uyg'onish, Abu Nasr Forobiy, davlat, huquq, siyosat, tarbiya, axloq.

Abu Nasr Forobiy davlatni har tomonlama yetuk o'zida eng yaxshi insoniy fazilatlarni jo qilgan kishilar yordamida idora etish zarurligini qayd etadi. Shuningdek, u har tomonlama yetuk aholini ilm-ma'rifatga olib boruvchi ideal jamoa haqidagi hayolotini olg'a suradi. Forobiy davlatni boshqaruvchi Oллоhdan boshqa hech kimga bo'ysunmasligi kerak, u tabiatan o'n ikkita xislat – fazilatni o'zida birlashtirgan bo'lishi zarur, deydi va ularni birma-bir sanab ko'rsatadi¹.

Abu Nasr Forobiy e'tiqodicha, «O'zida o'n ikki tug'ma xislatlarni birlashtirgan inson axloqli bo'la oladi», - deydi². Bu xislatlar majmuasi fozil inson kontseptsiyasiga asos bo'ladi.

¹ Muhiddinova F. Forobiy siyosiy – huquqiy ta'limotida qonun va qonunchilikni takomillashtirish konsepsiyasi". Toshkent, 2005. – B. 55.

² Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri. Abdulla Qodiriy nashriyoti, Toshkent, 1993. – B. 159-160.

Birinchidan, bunday odamning barcha organlari shu darajada taraqqiy etgan bo'lishi kerakki, u bu organlari bilan bajarmoqchi bo'lgan ishlarini osonlik bilan bajarsin;

Ikkinchidan, barcha masalani tezda anglaydigan, so'zlovchining maqsadi va aytilgan fikrining chinligini tezda payqay oladigan bo'lsin;

Uchinchidan, xotirasi juda baquvvat bo'lsin;

To'rtinchidan, zehni o'tkir bo'lsin;

Beshinchidan, so'zlari aniq bo'lsin, fikrini ravon va ravshan bayon eta olsin;

Oltinchidan, bilish va o'qishga muxabbati bo'lsin;

Yettinchidan, ovqatlanishida, ichimlik iste'mol qilishda ochko'z bo'lmasin, qimor o'ynashdan yiroq bo'lsin;

Sakkizinchidan, haqiqatni haqiqat tarfdorlarini sevadigan bo'lsin;

To'qqizinchidan, ruhi g'ururli va o'z vijdonini qadrlaydigan bo'lsin;

O'ninchidan, dirham dinar va shu kabi turmush bid'atlariga jirkanish bilan qarasin;

O'n birinchidan, o'z tabiati bilan adolatli va adolat uchun kurashuvchilarni sevadigan, adolatsizlik va jabr zulmga kurashuvchilarni sevadigan bo'lsin;

O'n ikkinchidan, adolatli bo'lsin, lekin qaysar bo'lmasin, adolat oldida qaysarlik qilib, o'zbilarmonlikka berilmasin.

Forobiy ana shu fazilatlarining hammasi bir kishida bo'lmasligini hisobga olib, davlatni bir kishi emas, balki bir necha kishi boshqarishi kerak, degan fikrni olg'a surgan.

Shuningdek, Forobiy adolat tamoyillari, fuqarolarning o'zaro tenglik va umumiy baxtiyorlikni amalga oshirish zaruratini hukmdorning quyidagi 6 ta xislat va sifat ko'rsatkichlariga bog'liqligini alohida ta'kidlaydi:

- birinchisi, donishmandlik;
- ikkinchisi, avvalgi imomlar o'rnatgan qonunlar va tartiblarni xotirada yaxshi saqlab qolish va ularga amal qilish uchun quvvati hofizga ega bo'lish;
- uchinchisi, agar avvalgi imomlar davridan biror (yoki bir qancha) sohaga taalluqli qonun qolmagan bo'lsa, bunday qonunni o'ylab topish uchun ijod, ixtiro qilish quvvatiga ega bo'lish;
- to'rtinchisi, hozirgi haqiqiy ahvolni tez payqab olish va kelgusida yuz beradigan avvalgi imomlar ko'zda tutmagan voqealarni oldindan ko'ra bilish uchun bashoratgo'ylik xislatiga ega bo'lish. Bu xislat unga xalq farovonligini yaxshilash yo'lida kerak bo'ladi;
- beshinchisi, avvalgi imomlar o'rnatgan qonunlarga, shuningdek, avvalgilaridan ibrat olib, o'zi to'qib chiqargan qonunlarga xalq amal qilishi uchun so'zlash - notiqlikka ega bo'lishi;

- oltinchisi, zarur hollarda harbiy ishlariga mohirona rahbarlik qilishi uchun yetarli jismoniy quvvatga ega bo'lish, ham jang qilishni, ham sarkarda sifatida janggu-jadalga rahbarlik qilish uchun harbiy san'atni yaxshi bilishi kerak, - deydi Forobiy³.

Abu Nasr Forobiy kimlar rahbarlik qilishga munosib bo'lishi mumkin degan masala xususida o'z fikr – mulohazalarini davom ettirib, ta'kidlaydiki, mobodo shu olti xislatning barchasini o'zida jamlagan bir odam topilma-sa, fozillar shahriga rahbarlikka ana shunday fazilatli ikki kishini (biri – donishmand, ikkinchisi qolgan xislatlar sohibi bo'lsa) qo'yish zarur. Agarda qayd etilgan xislatlar bir emas, bir necha kishilarda bo'lsa (ya'ni, birida u, ikkinchisida bu, uchunchisida yo to'rtinchisida boshqa xislatlar mujassam bo'lsa), yana shu fozil insonlar guruhini yurt rahbarligiga ko'tarish ma'qul deb maslahat beradi. Uning fikricha, ana shu guruh insonlar hamjihat bo'lib, o'zaro bamaslahat, kelishib ish tutsa, shahar yaxshi boshqariladi, har bir fozil hokim bo'lishi mumkin. Lekin, fozillar shahriga hokimlik qilayotgan kishilar barcha zarur xislatlarga ega bo'lsa-yu, ammo, donishmandlik bo'lmasa, fozillar shahri yaxshi hokimsiz qoladi, bunday shahar halokatga yuz tutadi⁴.

Shunday qilib, Abu Nasr Forobiy rahbar uchun eng muhimi – bu donishmandlik degan g'oyani hamma fazilatlardan ustun qo'yadi. U o'z zamonasining hokimi, imomi, boshlig'i, rahbari barcha kishilardan har jihatdan mukammal, komil inson bo'lishi kerak deb hisoblaydi. Faqat shunday inson bosh – qosh bo'lgan, rahnomalik qilayotgan shahargina chinakam fozil kishilar shahri bo'lishi mumkin.

Abu Nasr Forobiyning rahbar va rahbarlik haqidagi bu fikr – mulohazalari uzoq yillar davomida ko'pchilik podsho, xon, amir, sulton, bek, hokimlar uchun bir uslubiy qo'llanma, dasturulamal bo'lib kelgan bo'lsa ajab emas.

Ko'rinadiki, fozillar shahri hokimi ham jismoniy, ham ma'naviy jihatdan mukammal, qobiliyatli, har tomonlama yetuk bo'lishi bilan bir qatorda dono ham bo'lishi zarur. «Dono bo'lmasa, fozillar shahri yaxshi hokimsiz qoladi, bunday shahar halokatga yuz tutadi, fuqarolari esa jabr-zulmga mubtalo bo'ladi», deydi Forobiy.

Insonlarda adolat, vijdon, or – nomus, insonparvarlik, vatanparvarlik kabi ko'plab ajoyib his – tuyg'ular rivojlangan.

Qisqasi, insonning komil, yetuk, barkomol bo'lib yetishishida milliy qadriyatlarning ta'siri benihoya kattadir.

³ Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri. - Toshkent: Abdulla Qodiriy nashriyoti, 1993. – B. 163.

⁴ E.Xoliqov, X.J.Xudoyqulov, M.Q.Isoqov. O'zbek g'ururi – uning odobi. – Toshkent: "Fan" nashriyoti, 2008. – B. 238.

Abu Nasr Forobiy bu hususda shunday deb yozgan: “Kishilar tug‘ilganida kamolotli bo‘lib tug‘ilmaydi, ularning orasida aslidafarqlar bo‘lmaydi, xulqi, faoliyati, hayoti istagancha bo‘labermaydi. Bular keyinchalik o‘zgaradi, ya’ni jamiyat orasida o‘sa boshlagandan keyin, bu yerdagi qarama – qarshiliklarni o‘ziga singdira boshlaydi, har xil mushkulotlarga duchor bo‘ladi. Uning adolatga yaqinligi yoki uzoqligi xulqiga, yashagan jamiyatiga bog‘liq⁵. ”

Abu Nasr Forobiyni fozil jamoa haqidagi ta'limoti, uning komil inson haqidagi g‘oyalari bilan uzviy bog‘langan. Umuman olganda fozil jamiyat-komil inson, baxt-saodat, o‘zaro yordam, dono boshliq, tenglik haqidagi g‘oyalari o‘z davri uchun hayoliydir.

Abu Nasr Forobiy fozil jamiyat va fozil shahar shunday bo‘ladiki, shu mamlakatning aholisidan bo‘lgan har bir odam kasb-hunar bilan shug‘ullanadi, ular orasida yaxshi odatlar, zavq-lazzatlar paydo bo‘ladi. Fozil jamoani boshqaruvchi podshoh doimo g‘amxo‘r bo‘lishi, o‘z manfaatidan boshqalar manfaatini yuqori qo‘yishi zarur⁶.

Abu Nasr Forobiy fikricha davlatni boshqarish ikki xil bo‘ladi. Insonlarni haqiqiy va hayoliy, soxta baxtga eltuvchi davlat tuzish, davlatni boshqarish san’ati va boshqarishning umumiy qonunlariga binoan nazariy bilim va talablarga asoslanadi. Abu Nasr Forobiy din erkinligi tarafdoridir. Abu Nasr Forobiy davlatni boshqaruvchisining zaruriy fazilatlaridan biri, mulohazali bo‘lish, adolatparvar, kamtar, haqiqatgo‘y va aql bilan ish ko‘rishdir. Abu Nasr Forobiy inson aqlining bilish qobiliyatlarini aniqlashga intiladi.

Yillar o‘tishi davomida insonda hayotiy tajriba to‘plana boradi va shuning uchun qonunlarni o‘rnatishning asosiy ob’ekti yoshlar bo‘lmog‘i lozim. Forobiy fikricha, ehtiyojlar o‘z vaqtida anglab yetilishi kerak va ularga «sovuq mulohaza» bilan yondashmoq lozim. Pedagogik ta’limot va ta’lim tizimining rivojlanishi ana shu masalalardan kelib chiqadi. Ham qonunshunoslar, ham tarbiyalanuvchilar birlari bilan chambarchas holatda harakat qilishlari kerak. qonunshunos hamisha tanqidni ochiq va munosib tarzda qabul qilishga tayyor bo‘lishi kerak. Tarbiya jarayonida uzilishlar, tanaffuslar bo‘lmasligi lozim, aks holda yoshlik paytda ta’lim-tarbiya ko‘rmagan kishini keyinchalik qonun bilan tarbiyalash o‘ta mushkul. Qonunlarning bajarilishini muntazam nazorat qilib turmoq lozim.

Forobiy qonunshunoslar (ustozlar, o‘qituvchilar, tarbiyachilar, siyosiy yetakchilar, rahbarlar va boshqalar)ga nisbatan qattiq talablar qo‘yadi.

⁵ I.Xoligov, M.Sobirova, M.Rustamov. Ma’naviyatning axloqiy asoslari. - Toshkent – 2013, Nizomiy nomidagi TDPU Rizografida nashr qilindi. – B. 83.

⁶ Haydar Aliqulov. Falsafiy meros va ma’naviy – axloqiy fikr rivoji. - Toshkent. 2009. Falsafa va huquq instituti. – B. 34-36.

Qonunshunoslar pedagogikaning barcha oliy qoidalarini egallagan, soʻz sanʼatini puxta bilgan boʻlishi, auditoriyaning salohiyatini chamalay oladigan va shunga koʻra maʼruza qiladigan sinchkov murabbiy boʻlmogʻi lozim. Agar kishilar qonunlarning mohiyatini tugal anglay olmasalar, ulardan voz kechish xavfi tugʻiladi.

Forobiy siyosiy-huquqiy tarbiyaning asosiy kategoriyasi sifatida: aql, aqlga intilish, tarbiyalilik, adolatparvarlik, fozillik, botirlik kabilarni ilgari suradi. Aql – bu saxovatdir. «Tarbiya aqlni paydo qiladi, - deydi Forobiy, - kimda tarbiya boʻlmasa, qusurlarni ijobiy xususiyat sifatida qabul qiladi, tarbiyali kishi boʻlsa, faqat fozillikni ulugʻlaydi. qonun saxovat tomon yoʻldir, shu tufayli tarbiyani mustaqamlash uchun barcha imkoniyatlarni safarbar qilish lozim⁷».

Forobiyga koʻra, siyosiy-huquqiy munosabatlar tizimida tarbiya baxt va fozillikka erishishning asosiy omilidir. Eng avvalo, hukmdorning oʻzi tarbiyalangan boʻlishi kerak, aks holda davlat yoki shahar tanazzulga yuz tutadi.

Ushbulardan kelib chiqqan holda, Forobiyning fikriga koʻra, tarbiya jarayonida ayrim majburlash usullari, xususan, ishontirish yoki manfaatdorlikni uygʻotish kabilardan foydalanish maʼqul. Aks holda jamiyatda qullarcha boʻysunish holati paydo boʻladiki, bu ham oxir oqibatda jamiyatni emirishga olib keladi. Inson madaniyati fozillikning uch turi boʻlgan muhabbat, tarbiya va aqlga tayanadi.

Bu gʻoyalarning barchasi nafaqat «Aflotun «Qonunlari»ning mohiyati» asarida, balki «Fuqaro siyosati», «Davlat arbobining tuzuklari (aforizmi)», «Fozil shahar aholisining qarashlari» kabi asarlarida ifodalangan.

Tarbiya insonning ijtimoiy jihatdan oʻz-oʻzini anglashi uchun asos boʻlib xizmat qilishi kerak. Forobiy fikriga koʻra, kishilarda tugʻma qusurlarning boʻlishi mumkin emas yoki taʼlim-tarbiya berishning imkoniyati boʻlmagan kishilar mavjud emas. Shu nuqtai nazardan u tarbiyani majburiy va ixtiyoriy ravishda ikkiga boʻladi. Ikki xil kishilar borki, ularning ayrimlari ixtiyoriy ravishda qonunga boʻysunadilar va bundan lazzatlanadilar. Boshqa tur kishilar esa, jazolanishdan qoʻrqib, oʻz xohish irodalariga qarshi turgan holda qonunlarga boʻysunadilar. «Fozillik» va «oʻz-oʻzini tiyishlik» qonunlar va tarbiya taʼsirining natijasidir. Ham birinchi, ham ikkinchi holatga toʻgʻri kelmaydigan kishilar shahardan quvgʻin qilinadilar.

Forobiyning qonunga boʻysunish va axloq borasidagi fikrlari ham diqqatga sazovordir. Ulugʻ narsalarga va ehtirolarni boʻysundirishga intilgan kishi ahmoqona ishlar bilan shugʻullanmaydi. Axloqiy fozillik, Forobiy fikriga koʻra,

⁷ Ал-Фараби. Историко-философские трактаты. С.165.

yillar davomida shakllanadigan odatdir. Bu adolat, donishmandlik, mardlik va hokazolarga bo'lgan odatlardir. «Agar insonda tug'ma kibr-havo va takabburlik kabi xususiyatlar bo'lmasa-da, baribir u o'z qalbini mashq qildirishi kerak, chunki insonda o'z sevikli kishisining ko'pgina jinoyatlarini sezmaslik singari tug'ma xususiyat mavjuddir⁸». Bu yerda Forobiy insonning o'z hislarini tuta bilishi, hissiyotni aqlga bo'ysundirishi, bir so'zlilik haqida fikr yuritadi. Insondagi hissiyotni tuta bilish qobiliyati uning fazilati sifatida ulug'lanishi kerak.

Forobiy jamiyatda qonun ustuvorligiga erishish uchun huquq va huquqiy tarbiyaga katta ahamiyat bergan mutafakkirdir. Chunki aynan huquq va huquqiy tarbiyada ijtimoiy taraqqiyot, iqtisodiy va ma'naviy muvaffaqiyatning asoslari yotadi. Forobiy qonunning ustuvorligi ijtimoiy yuksalishning asosi deb tasavvur etadi. Forobiyning "Fozil shahar"da hokimga quyilgan eng muhim hislat sifatida adolatli bo'lish kerakligini qo'yadi.

Adolat so'zining mazmunida poklik, to'g'rilik, haqiqat, mujassamdir. Insoniyat yaralgandan beri adolatni qadrlab kelgan. Adolat bo'lgan joy gullab – yashnagan, xalq erkin bo'lgan. Adaolat – oyoq osti qilingan joylarda esa razolat hukm surib, jamiyat tubanlikka yuz tutgan.

“Adolatning ikki bosh manbai mavjud: birinchidan , hech bir kimsaga ziyon yetkazmaslik kerak va ikkinchidan, jamiyatga naf keltirish zarur”

“Adolat g'oyasini rad etib bo'lmaydi; u axloq – odob qonunlaridan, aql – idrok qonunlaridan, omma hayotining o'zidan kelib chiqadi; adolat boshdan oxir hayot ufurib turgan so'zdir ”.

“Shubhasiz , hech kim huquq va adolat to'g'risidagi tayyor tushunchalar bilan tug'ulmaydi, biroq inson tabiati shundayki, ma'lum yoshga kelganda bu haqiqatlar tabiiy yo'sunda shakllana boshlaydi.”⁹

Adolat Allohni tanishda, kishilar o'rtasida hukm chiqarganda, oila farzand o'rtasida odillik bilan ish tutishda va boshqa ko'rinishlarda namoyon bo'ladi. Shu o'rinda Arastuning Iskandarga nasihatidagi adolat haqidagi fikrlarni keltirish o'rinlidir. “Bilgilki, adolat buyuk va qudratli xudoning yer yuzidagi o'lchovidir. Uning yordamida zaif bo'lgan haq odam, kuchli bo'lgan nohaqdan o'z haqini oladi. Kimki, Alloh bandalari orasida o'rnatgan ilohiy adolat o'lchovini buzsa va undan chetlashsa, katta nodonliklar qilib, xatoliklarga yo'l qo'yadi. O'z ishlarida ikki sifatni egallashga intilish kerak. Biri, dillarni asir etish. Boshqasi esa ishda sabotli va paysalga solishdan saqlanishdir. Chunki, ishlarni bajarishga fursat topolmay

⁸ Ал-Фараби. Историко-философские трактаты. С.165.

⁹ Tafakkur jurnali, Toshkent, G'.G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti. 1989. – B. 263-264.

qoladi. Agar uni boshqa kishiga topsharsa, ishi yanada og'irlashib, kattalashib ketadi va keyin uni bajarib bo'lmay qoladi¹⁰.

Adolatparvarlik – insondagi o'tkir aql, sof mulohaza, toza ko'ngil, olijanob va mard ekanini ko'rsatib turuvchi dalildir. Dunyoda adolatparvarlikdan ko'ra ko'rkamroq xalq va tabiat yo'q undan ko'ra sharafliroq hislat va iqbol, ta'sirliroq naf qiluvchi narsani topish amri mahol. Adolatli bo'lish so'zida turish, qat'iylilik demakdir.

Forobiyning fikricha, hamma uchun baxt – saodat eshiklarini ochish imkoniyatini vujudga keltirish fozil jamoaning o'z oldiga qo'ygan yuksak maqsadir. Bu maqsadni amalga oshirish uchun donolik va aql – farosat bilan ish olib borishimiz lozim. Fozil jamoaning boshqa nomukammal jamiyatlardan farqi shundaki, uning fuqarolari insonning hayotiga bog'liq bo'lgan fazilatli narsalarga erishish maqsadida bir – biriga ko'maklashadilar, jamiyat hayotida o'zaro ishonch, mehr – muhabbatni qaror topishiga olib keluvchi xatti – harakatlarni amalga oshiradilar¹¹.

Forobiy adolatning barcha sohalarga tarqalishga zarurligini ta'kidlaydi. Uning fikricha, “adolat – bu avvalombor barcha jamoa a'zolari qaramog'idagi ijtimoiy ne'matlarning (to'g'ri) taqsimotidir, undan tashqari, kishilararo taqsimlangan ne'matlarni saqlab qolish hamdir. Bunday ne'matlar qatoriga farovonlik, boylik, izzat – ikrom, har bir odamning jamiyatda tutgan o'rni va fuqarolarning turmishiga aloqador boshqa ne'matlar kiradi. Chunki jamoa a'zolarining har biri o'zining mehnatiga muvofiq holda bu ne'matlardan tegishli hissasini olishi kerak. Shu bois agar biror kishiga bu ne'matlar kamroq taqsim etilsa, unga nisbatan adolatsizlik bo'ladi sodir bo'ladi”¹².

Ma'lumki, Forobiy dunyoning, shu jumladan, insonning Xudo tamonidan yaratilganligini inkor qilmagan. Ammo inson hech narsaga qodir bo'lmagan, kuchsiz narsa emasdir, u tabiatdigi eng yuqori jonzotdir hamda aql – idroki tufayli dunyoni anglab oladi va o'ziga zarur narsalarni yaratadi, deydi u. Uningcha barcha kishilar bir – biri bilan tug'ulish jihatidan tengdir, ularning taqdiri ko'p jihatdan o'zlariga bog'liq. Biroq atrof – muhit, tarbiya va shaxsning axloqiy kamol topishiga bo'liq holda inson yoki yaxshi, yoki yomon yo'lga kirib ketishi mumkin. Bu ko'p jihatdan tarbiyachilarga va tarbiyaga ma'sul bo'lgan davlat boshqaruvchilariga bo'g'liq. Forobiy ma'rifatli podshoh va davlatda oqil qonun –

¹⁰ Amir Temur Ko'rogoniy. “Zafar yo'li”. Toshkent, “Fan” nashriyoti. 1992. – B. 10.

¹¹ R.Z.Jumayev, C.Mamashoirov, A.Hukumov va b. “Shaxs va Jamiyat”. Toshkent, “O'qituvchi” nashriyoti, 2005. – B. 63.

¹² O'sha joyda – B. 64

qoidalarning mavjudligi bilan tabiatan bir xil yaratilgan kishilar har tomonlama kamol tapishi mumkinligiga ishongan.

Forobiy o'simliklar, hayvonot olami va kishilar dunyosi bir – biridan tubdan farq qilishini qayd etadi. U o'zining "Falsafaning asosiy g'oyalari to'g'risida" degan asarida insonning muhim fazilati – uning so'zlovchi mavjudot ekanligidir, deydi. Uning fikricha, barcha kishilar tana tuzulishi bo'yicha bir xildir, biroq ular xarakter nuqtai nazaridan muzdek suv qaynoq suvdan, oq ko'ylak qora ko'ylakdan farq qilganidek, bir – biridan farq qiladi, deydi. Forobiy Aristotelning inson ijtimoiy hayvon, degan fukriga qo'shiladi¹³.

Darhaqiqat, jamiyatni, davlatni boshqarish, xalqqa rahnamolik qilish – eng og'ir, o'ta murakkab va mas'uliyatli, ayni paytda sharaflı vazifadir. Jamiyat hayotida faol ishtirok etish siyosiy, huquqiy, ijtimoiy-iqtisodiy hayotda bevosita qatnashish, rahbarlik lavozimlarida ishlash jarayonida insonning nechog'lik ma'naviyatli-ma'rifatliligi, iymon-e'tiqodliligi, so'z va ish birligi, halol-u pokligi, xalqparvar va vatanparvarligi, ichki dunyosi orqali namoyon bo'ladi.

Forobiyning siyosiy – huquqiy qarashlarida faylasuf bilan hokim o'rtasida farq borligini ta'kidlaydi. Uning fikricha, faylasufning sifati uning xayrli ishlarni bajarishi va omma tomonidan qabul qilingan va ma'qul, deb topilgan faoliyati bilan o'lchanadiki, shuning uchun uni "fozil" deb atash mumkin bo'ladi. Hokimdan keyin keladigan faylasuf sifati uning olim va yo'l boshchiligi bilan emas, balki ko'proq xayrli ishlarga amal qilishi bilan belgilanadi¹⁴. Albatta, Forobiyning ushbu qarashlariga Aflotunning ta'siri sezilarli bo'lib, Aflotunning "Siyosatchi" asaridagi boshqaruvchilar to'g'risidagi g'oyalari ko'zga tashlanadi. "Qonunlar" asarida ham Aflotun fozil faylasuf boshqarayotgan madaniy jamiyatdagi qonunlar mohiyati to'g'risida fikr yuritgan. Jumladan, hokim faylasuf ushbu qonunlarni joyiga qo'yib bajarishining sababi shundaki, uning faoliyati davomida ommani xayrli ishlarga boshlash ta'minlanadi. Aflotunning fikricha, faylasufning tashqi sha'nini himoya qiluvchi va ichki tanazzulining oldini oluvchi faqat uning axloqi va donoligidir. "Mening gumonim yo'qki, toki faylasuflar shaharlarga shox sifatida hukmronlik qilmas ekanlar yoki bugun biz shoh va hokim, deb atayotgan shaxslar amalda falsafani durustroq bilar ekanlar, shaharlar ham, inson zoti ham turli balo-qazolardan qutula olmaydi". Ushbu fikrini Aflotun, hukumat "hakamlik" va qo'mondonlik" hunari bo'lib, o'ziga xos san'atdir deb, ta'kidlaydi. Uning fikricha, siyosatning maqsadi va mohiyati axloqdir.¹⁵

¹³ E.Xoliqov, X.J.Xudoyqulov, M.Q.Isoqov O'zbek g'ururi – uning odobi. Toshkent, "Fan" nashriyoti. 2008. – B. 163.

¹⁴ Abu Nasr Forobiy. Fazilat, baxt-saodat va kamolot haqida."Mutafakkir" xalqaro hayriya jamg'armasi. Toshkent "Yozuvchi".2002 .- B. 137.

¹⁵ O'sha joyda – B. 152

Forobiy yuqoridagi fikrlarni qabul qiladi va o'z tafakkuri orqali siyosat va hukumat uyg'unligini topishga harakat qiladi, hamda hokimlar xususidagi fikrlarini ilgari suradi:

- Hokimga ega bo'lish uchun chin istak ekanligini, unga bo'ysunishi zarurligini tushuntiradi va bundan keladigan foydani ko'rsatadi.
- Davlatda hokimlar va bo'ysunuvchilar bo'lgan taqdirdagina u erda qonunlashtirish barkamol bo'lishi mumkin.
- Hokimlar asl olijanob oqsoqollar singari, ulug'vor yoshda va hayotiy tajribaga ega bo'lishi kerak.
- Agar hokimlar tarbiasiz bo'lsa, u holda ularning ishlari ham fuqarolarning ishlari ham inqirozga yuz tutadi.
- Hokimlarning nodonligi esa, xalq uchun katta zarardir.
- Hokimning tarbiyasi, boshqaruvchining ko'ngildagidek bo'lishi shahar (davlat) aholisi uchun juda muhim. Bu badanga ovqat, kemaga malloq (dengizchi) kerak bo'lgani kabi zaruriy narsadir.
- Sohibi qonunning maqsadi aynan hokimlarga qaratilgan bo'lishi belgilangan maqsad cho'zilib ketmasligi, uning qonuniy abadiy bo'lib qolmasligi zarur.
- Hokim qasaddan holi bo'lishi kerak.
- Mamlakat aholisining boshqaruv silsilasidagi qonunlarga rioya qilishlarini va bo'ysunishlarini ta'minlash uchun hokimiyat zarur bo'ladi.
- Mamlakat aholisi xushxulqqa ega bo'lmagan taqdirda hokimiyatga ehtiyoj tuqiladi.
- Agar hukmdor, zarurat yuzasidan va shahar aholisi uchun emas, balki o'z odatiga ko'ra, hokimiyatga ega bo'lsa, bunday hokimiyat qoralanadi.
- Shaharni (davlatni) itoatda saqlash uchun boshqaruvchiga ehtiyoj bo'lishi ham mumkin. U shaharni itoat qildiradi, qonunlarni joriy qiladi va bu qonunlar qanchalik ilohiy, adolatli bo'lsa, shunchalar taqsinga sazovor hisoblanadi.
- Hokimiyat ixtiyoriy qabul qilinganda ko'proq ma'qul va qar tomonlama qulay hisoblanadi, chunki hokim o'z hukmini tavsiya qilish bilan ularga qisqa muddatda o'zlarini tuzatib olishlariga imkoniyat yaratib beradi. Agarda hokim shahar (davlat) o'z hokimiya-tini tavsiya qila olmasa, ishlar mushkullashadi, hokimning foyda keltirishiga imkoniyat bo'lmay qoladi. Xayrli ishlarni amalga oshirish cho'zilib ketadi.
- Yaxshi boshqaruv yaxshi qonunlarga bog'liq, yomon boshqaruv yomon qonunlarga, etuk boshqaruv etuk qonunlarga bog'liq.
- Hokim nimalarga e'tibor berishi kerak? Bu avvalo, moddiy huzur, so'ngra ruhiy keyin o'z navbati bilan ulardan tashqari bo'lgan barcha narsalar.

- Odamlar to'g'ri yo'ldan borishda va amalda qonunlarni hurmat qilish, hamda boshqalar uchun saqlab qolishni majbur qilishda sohibi qonunlarga, hokimlarga taqlid qiladilar.

- Ilohiy qonunni idrok etishga tayyorgarlik ko'rish va quyidagi ikki g'oyani amalga oshirish uchun hokimiyatga muhtojlik paydo bo'ladi. Bu g'oyalardan biri – sa'y harakati. Hunarlari va maqsadlari adolatli qonunlarga, hokimlarga qarashli bo'lgan yovuz niyatli odamlardan shaharni (davlatni) tozalashdir. Boshqa bir g'oya pand-nasihati yo'li bilan farovonlikka intilish va odamlarning ilohiy qonunni osonlikcha va quvonch bilan qabul qilishlarini ta'minlashdir.

Abu Nasr Forobiy g'oyalari faqat Sharqdagina emas, balki Yevropada ham ilg'or ijtimoiy-falsafiy fikrning keyingi taraqqiyotida muhim rol o'ynadi. Abu Nasr Forobiy jamiyat rivojida yetuklikka tomon intilish, shuning uchun kurash olib borishi va nihoyat fozil shahar, fozil jamiyat darajasiga ko'tarilish haqida fikr yuritadi. Abu Nasr Forobiy shunday yozadi: «Fozil jamiyat va fozil shahar shunday bo'ladiki, shu mamlakatning aholisidan bo'lgan har bir odam kasb-hunar bilan shug'ullanishi, chin ma'noda ozod bo'ladilar» deydi.

Abu Nasr Forobiy inson jamoasini katta-kichikligi nuqtai-nazaridan 3 ga bo'ladi.

Buyuk jamoa - bu barcha jamoalarning birlashuvi.

O'rta jamoa - bu ma'lum xalqning birlashuvi.

Kichik jamoa - bu ma'lum xalq yashayotgan xududning ma'lum qismini egallovchi shahar aholisi.

Abu Nasr Forobiy shahar jamoalarining bir-birlari bilan taqqoslab, ularni qator turlarga ajratadi. Avval u shaharni yetuk, fazilatli, mukammal shahar va yetuk bo'lmagan fazilatsiz, past shaharlarga ajratadi. Abu Nasr Forobiy aqlli inson haqida gapirib shunday yozadi: «Aqlli deb shunday kishilarga aytiladiki, ular fazilatli, o'tkir muloxazali, foydali ishlarga berilgan, zarur narsalarni kashf va ixtiro etishga zo'r iste'dodga ega, yomon ishlardan o'zini chetga olib yuradilar. Bunday kishilarni oqil deyдилar. Yomon ishlarni o'ylab topish uchun zehn-idrokka ega bo'lganlarni aqlli deb bo'lmaydi, ularni ayyor, aldoqchi degan nomlar bilan atash lozim».

Abu Nasr Forobiy «Baxt saodatga erishuv yo'llari haqida risola» asarida o'zining orzu qilgan fozil jamiyatini yana ham yorqin tasvirlaydi. «Davlatning vazifasi insonning baxt-saodatiga olib borishdir, deb yozadi u, - bu esa ilm va yaxshi axloq yordamida qo'lga kiritiladi». Abu Nasr Forobiy davlatni yetuk shaxs (monarxiya), yetuk xislatlarga ega bo'lgan bir necha shaxslar (aristokratiya) va saylangan shaxslar (demokratiya) yordamida boshqarish shakllarini qayd etadi.

ADABIYOTLAR:

1. Muhiddinova F. Forobiy siyosiy – huquqiy ta’limotida qonun va qonunchilikni takomillashtirish konsepsiyasi”. Toshkent, 2005. – B. 55.
2. Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri. Abdulla Qodiriy nashriyoti, Toshkent, 1993. – B. 159-160.
3. E.Xoliqov, X.J.Xudoyqulov, M.Q.Isoqov. O’zbek g’ururi – uning odobi. – Toshkent: “Fan” nashriyoti, 2008. – B. 238.
4. I.Xoliqov, M.Sobirova, M.Rustamov. Ma’naviyatning axloqiy asoslari. – Toshkent – 2013, Nizomiy nomidagi TDPU Rizografida nashr qilindi. – B. 83.
5. Haydar Aliqulov. Falsafiy meros va ma’naviy – axloqiy fikr rivoji. – Toshkent. 2009. Falsafa va huquq instituti. – B. 34-36.
6. Ал-Фараби. Историко-философские трактаты. С.165.
7. Tafakkur jurnali, Toshkent, G’ulom nomidagi adabiyot va san’at nashriyoti. 1989. – B. 263-264.
8. Amir Temur Ko’rogoniy. “Zafar yo’li”. Toshkent, “Fan” nashriyoti. 1992. – B. 10.
9. R.Z.Jumayev, C.Mamashoirov, A.Hukumov va b. “Shaxs va Jamiyat”. Toshkent, “O’qituvchi” nashriyoti, 2005. – B. 63.
10. E.Xoliqov, X.J.Xudoyqulov, M.Q.Isoqov O’zbek g’ururi – uning odobi. Toshkent, “Fan” nashriyoti. 2008. – B. 163.
11. Abu Nasr Forobiy. Fazilat, baxt-saodat va kamolot haqida.”Mutafakkir” xalqaro hayriya jamg’armasi. Toshkent ”Yozuvchi”. 2002. - B. 137.